

AMAGAMENTS EN CAVITATS A LA GUERRA DE 1936/39

Josep Lluís Viciano Agramunt
Espeleo Club Castelló

Introducció

Hi ha fets de la vida, molts, la majoria, que no deixen rastre en els papers i acaben per passar a l'oblit i perdre's. Aleshores pren importància la tradició oral, el que ara es diu la memòria històrica, allò que la gent que els ha viscut transmet a altres, a les generacions que venen després. Això és el que passa en el camp de l'espeleologia, en el qual ens movem, amb els amagaments en cavitats de la guerra passada, molt abundants i diversos de motius, però per raons temporals cada vegada més oblidats, quan el temps passa i desapareixen les gents que ho van protagonitzar, sense oblidar el despoblament, l'allunyament de les persones que haurien transmès els fets de pares a fills o, millor, d'avis a néts.

Per això s'han d'aprofitar totes les dades que, a poc a poc, s'han reunit sobre el terreny, quan encara vam coincidir amb un poblament molt més que regular i la pregunta d'on es van amagar quan la guerra formava part dels treballs de prospecció, quan iniciàvem el coneixement espeleològic d'un territori. I al passar les dades al paper ajudarem a que es conserven per a les noves generacions. I tot és història.

Temps d'inseguretat, de perill, han fet que la població d'un territori buscara refugi en llocs que es creien segurs, moltes vegades en cavitats, com s'ha dit abans, on es pretenia passar desapercebuts un temps més o menys llarg. L'últim amagament en massa en coves i avencs fou en la guerra de 1936/39. Llavors s'aprofitaren tots els amagatalls coneguts de sempre i molts més que ho foren per primera vegada. Com ens digué una informant a l'Alcúdia de Veo: "Había gente en todas las cuevas". Encara que per tradició n'hi havia que ja es tenien per bons amagatalls i allí acudia més gent.

El tipus d'amagatall i els motius són ben variats: amagatalls de mas, de persones però també de queviures i coses de valor; de masovers dels voltants; de religiosos; de fugits de les lleves; de desertors; d'homes sols; de gent diversa; de poblacions o gran part d'elles; d'animals i queviures; refugis quan venia l'aviació; etc.

En gran part la informació reunida és de persones anònimes però que havien viscut aquells fets la majoria. La informació trata de publicacions, poca, es relaciona en la bibliografia.

Amagatalls de mas

De molts masos es coneix la cavitat, sempre de localització difícil i no massa allunyada, que era utilitzada per a fer passar desapercebuts queviures, coses de valor, etc. i, si reunia condicions, fer de refugi als habitants del mas. Sobre això hi ha casos que les cavitats eren diferents. En un d'ells hi havia una cavitat on es tenien les escopetes de la masada; en una altra propera queviures, sobretot pernills; en una altra, gran, s'amagaven els joves fugits de les lleves; etc.

A Ares, molt propera al mas dels Conills, tenim la cova del mateix nom, sense dubte l'amagatall del mas; té treballs de condicionament de pedra en sec, potser per això, però també per haver fet de dependència ramadera del mas. El sostre de la cavitat, erosiva, té les fractures recobertes de ciment, per estalviar filtracions, però també hi ha un rodalet de sostre lluït i amb una mena de canalet per replegar aigua. També es conta de la cavitat que fou refugi dels maquis, que en el mas tenien bona acollida i un dels fills va marxar amb ells. D'aleshores hi ha, també al sostre, un escrit que diu: MUERTE A FRANCO. VIVA EL COMUNISMO.

Don Paco Esteve parlava d'una cavitat del terme de Cortes d'Arenós que fou l'amagatall d'un mas, on a més de fer de resguard dels masovers, que hi tenien un llit i tot, amagava coses de valor, queviures, etc.

Relativament propera al mas de Paulo, de Culla, i sense dubte l'amagatall del mas, hi ha una cavitat menuda. Per les seues característiques passa desapercebuda, però a més té treballs de pedra seca per a reduir l'accés i que es pugués dissimular amb alguna mata, com hi ha molts casos. La coveta té una segona boca, a mode de fumeral, que ix al cingle i millora les seues condicions d'habitabilitat.

Prop del mas de la Solaneta, també a Culla, hi ha una coveta que té totes les característiques d'amagatall. Passa desapercibuda, però a més té una paret de pedra en sec que la resguarda. Hi ha algun test testimoni d'amagaments.

A Lludient la Cueva de Fuente la Higuera, contra els masos del mateix nom, és segur que ha fet d'amagatall totes les vegades que ha calgut des que es van construir els masos en les seues immediacions. A més hi ha algun indici que permet afirmar que ja ho fou per les gents del Bronze i les medievals islàmiques. La cavitat té prou recorregut i per les primeres saletes hi ha despulles de les ocupacions en la guerra civil.

Uns treballs de prospecció per la llima de la Mançanera, prop del mas del mateix nom, a terme de Llucena, ens va permetre localitzar algunes cavitats, entre elles l'amagatall del mas. Fixat com a M-3, té un accés reduït que a més s'ha estretit amb treballs de pedra seca i reompliment exterior de terra, que és segur que es cobria amb una mata o tollaga, segurament amb ajuda d'un ganxo de forja que vam replegar en la primera visita (fig. 1); una soqueta d'argelagues amb un filferro és possible que siga testimoni d'això.

D'origen tectònic, la cova té bon espai i seguides en vertical.

Una coveta propera al mas de Tena té totes les característiques d'amagatall del mas. Com que ara hi ha qui ha canviat el nom de la cova del Cabeço o del Mosquerí i li diu "cova del Mas de Tena", pense que és més correcte donar aquest topònim a l'amagatall proper al mas i deixar l'altre tranquil, ja que la replega dels topònims és dels anys 60 del segle passat i a més la cova s'obre en les immediacions del mas del Cabeço, en la muntanya del mateix nom. La cavitat té lloc on sojornar prop de l'accés, que passa desapercibut i, a més, algun treball lleuger de condicionament.

A Sant Joan de Moró, pels voltants del mas d'Armelers, hi ha la cova del Sastre, a la vorera esquerra del barranc. Cavitat oberta en conglomerats, té un accés natural i un altre artificial que dona directament al barranc, aquest fet segurament per a facilitar els moviments de les gents dels masos propers que hi havia amagades.

No massa lluny del mas d'en Fabona, a la Serra d'en Galceran, hi ha una cavitat oberta

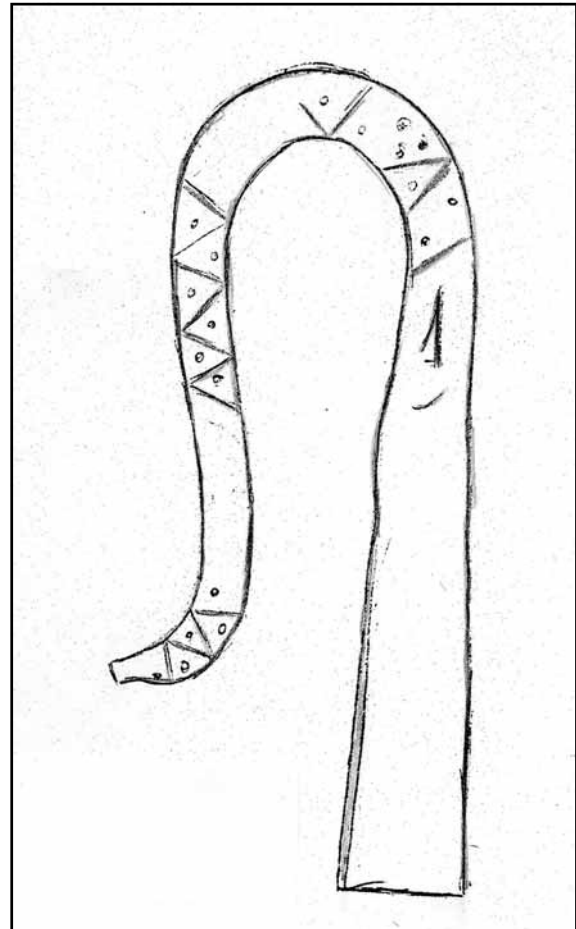

Fig. 1. Mançanera-3: Ganxo

en els conglomerats que voregen una barrancada, que pareix que féu d'amagatall un temps. Té una protecció de pedra en sec.

A Sorita l'amagador del mas de la Grellera és un forat menut que dona a una galeria d'uns 10 a 15 metres oberta en conglomerat. Diuen que es cobria amb una llosa i així no la podien localitzar. Dins tenien queviures del mas, pernills i tot. La coveta és molt humida, poc apta per amagaments llargs.

La cova del Mas Blanc, a Les Useres, tenia l'accés per una de les cases de la masada, però pot dir-se que es va cloure quasi totalment sobre l'any 1970. Té fama de cavitat gran en tota la rodalada i pareix que tenia un accés vertical i sales on conten que es va refugiar molta gent, pareix que del mas, en la guerra.

Per la Ponça, també al mateix terme, hi ha un avenc que pareix que era l'amagatall dels masos propers. Té treballs de condicionament de pedra seca, com una paret lateral, uns grans, etc.

A la ratlla de Benassal i Vilafranca, per la zona de Corbó, hi ha una cavitat de boca menuda i amagada, en un cingle, però amb molt d'espai. Amagatall dels masos dels voltants, però qui sap la situació no la vol dir, per si de cas ...

Pel mas de Foio, a Vilafranca, hi ha una cavitat oberta en un cingle, amb mal accés. En temps revolts o de guerra despenjaven amb una corda el que calia amagar. Després el personal hi accedia per una cingla estreta.

No massa lluny del mas de les Covetes, també a Vilafranca, hi ha una cavitat d'accés molt reduït i, per això, fàcil d'amagar o dissimular, amb una mata com en altres casos. La cambreta interior té lloc. Amb totes les característiques de ser l'amagatall del mas. En la guerra s'amagaven masovers dels voltants.

Contra el mas de la Creu, a terme de Xert, hi ha un avenc de vertical curta i una bona sala, que servia d'amagatall o refugi a les gents del mas.

La Cova és l'amagatall del mas d'Arminyà, partit entre Xodos i Lluçena. El meu informador dia que en totes les guerres hi havien amagat coses de valor i queviures. En la passada, a més d'això, hi havia tres escopetes. Contaven els vells que en una guerra antiga hi van amagar 25 cafçons de blat.

No massa lluny de les cases de Gargant, a Xodos, hi ha el forat de la Rabosa, cavitat no massa gran que fou l'amagatall del mas en la guerra passada.

Masovers

Si no hi havia cavitats pels voltants del mas o les que hi havia properes no reunien condicions o així ho creien els masovers, se'n buscava una més allunyada però que els semblava més de fiar. Moltes d'elles tenien fama de bon amagatall i per això s'havien utilitzat de sempre, com en són testimoni les despulles o indicis que hi ha.

El forat del Mas d'en Grenyut, a Ares, és ben visible de lluny, però una de les seues galeries va servir de refugi a les gents de la rodalia en la guerra 36/39.

A Atzeneta l'Ullal, també conegut per l'ullal de Barrets, va fer d'amagatall de les gents dels voltants. Quan veien que no era convenient

eixir, s'abastien d'aigua del toll que talla el pas cap a l'interior en la galeria d'accés.

La cova d'en Tabusto o Tabusco, a Benassal, fou l'amagatall de la rodalia, ignore de quins masos. Hi ha alguna resta de condicionament.

Les coves Fondes o Negres, a terme del Castillo, són un parell de cavitats, molt visibles en la cinglera però que han fet de refugi en tots els temps, sobretot la Cueva Redonda. La boca d'aquesta cavitat, amb un accés problemàtic per una vertical d'uns 8 metres i una cingleta de 25, s'obre a uns 10 a 15 metres del sòl. En ella hi ha indicis prehistòrics, ibèrics, medievals islàmics i de la guerra passada. Ignorem de quins masos es refugiarien.

A terme de Costur, prop del mas de Coronas, hi ha un parell de cavitats conegudes per avencs de la Solana, possiblement una d'elles també coneguda per avenc de Nel. Pareix que la cavitat més oriental fou amagatall dels masos propers. Almenys tenim el testimoni de l'entrada de gent i coses, amb escala i asso-gats.

A Culla l'avenc dels Profundos serví d'amagatall a les gents de l'Hostalàs. La cavitat té tres boques d'accés, entre 8 i 12 metres de vertical, i una bona sala. Per a facilitar l'entrada es van lligar escales, per fer-ne una llarga. En el mas va restar algun home i quan tropes republicanes en retirada hi van sojornar i diuen si van arribar a muntar una cuina de campanya, van demanar cordes. Com que s'havien utilitzat per a l'entrada a l'avenc, no en tenien, però tampoc volien dir on hi havia gent amagada. Això fou pres com una manca de col·laboració i la cosa prengué mal camí, fins arribar a acusar-los de feixistes i afusellar-los; diuen si n'eren tres i un d'ells, malferit, va poder avisar als amagats del que havia passat.

També a Culla es diu que un amagatall important era la cova del Mas d'en Llores, on hi havia molta gent i coses de valor. Ignore de quants masos. La cavitat conten que té un accés menut però molt de lloc.

Propera al mas de l'Home hi ha la cova de la Mina, d'on l'única informació que tenim és que en la guerra hi havia molta gent amagada, segurament masovers dels voltants. La cavitat és un bon amagatall, amb bon desplegament de galeries, un parell d'elles de factura recent i per això el de la Mina.

En els vessants orientals de la serra d'Esparreguera hi ha la cova de la Moreria, una cavitat de boca ampla protegida per parets de pedra en sec. La informació replegada és que en la guerra hi havia més de 50 persones, de masos dels voltants com el de Vidal, però també del terme d'Albocàsser.

Relativament pròxims al mas de la Cova de la Palla, també de terme de Culla, i contra el barranc del Passet, tenim els forats de Pepurro, cavitat amb dues entrades i galeries que es comuniquen interiorment. En l'amagament de la guerra van fer unes proteccions de pedra en sec a les boques, per si caia alguna bomba. La gent amagada era tota de la masada, unes quatre famílies, entre 10 i 14 persones. Van posar matalaps pel sòl, quatre o cinc, i allí dormien. L'amagament va durar una vintena de dies, pel mes de maig de 1938. Diuen que dos soldats republicans van localitzar l'amagatall, en veure que algú es posava entre la malesa, però eren bona gent i els van aconsellar que seguiren allí, a esperar ...

De terme de Lluçena hi ha unes dades prou curtes que parlen d'amagaments de masovers en la coveta de l'Arena, dalt de la Sabina.

També del mateix terme, molt propera al mas del Cabeço, tenim la cavitat coneguda per cova del Mosquerí o del Cabeço. Més allunyat tenim el mas de Tena, una masada important, i ara, sense gent que aporte informació sobre el terreny, ha aparegut el topònim cova del Mas de Tena en el lloc del tradicional. Sobre el de cova del Mosquerí fa anys uns informadors ens van dir tres possibilitats: mosquerí és el nom d'una planteta; és un renom en la zona; és el nom d'un indret determinat. Propera a la cavitat hi ha la caseta del Mosquerí i pareix que l'origen del topònim és per ser el nom d'aquell rodal.

La cavitat té una boca alta, visible de lluny però amb zones interiors que passen prou desapercebudes. Conten si hi havia unes 60 persones amagades dels masos dels voltants, com el de Tena, Campredó, etc.

La Calçadeta, una cavitat tectònica amb bons espais interiors, va fer d'amagatall a les gents de quatre masos: Campiello, Crebà, Llo-ma del Campiello i Torreta, una vintena de persones, a més d'algun cap de bestiar.

Els habitants d'una masada important com és el mas de Llorenç, es van repartir entre la Mina, una explotació vella de galena contra la

vorera esquerra del riu de Lluçena, i el Cantal Pardo, un bloc enorme que cobreix un espai a mode de cova, sobre 9 x 7 metres. Té unes pedres grosses que dissimulen un poc l'entrada. Ací eren unes 23 persones.

Prop de la Carrera hi ha una coveta, molt amagada en el rocam i la vegetació, que fou l'amagatall de quatre persones de la rodalia.

També per aquella zona del terme hi ha una cavitat, el Covarxo, on s'amagà gent però ignorem quants i d'on.

Per la Crebà, al mas de Bernús, també de Lluçena com tots els anteriors, hi ha una cavitat de la qual tradicionalment es diu que fou amagatall en les guerres carlistes. També es va utilitzar per això en la guerra passada, per gent de la masada. La cavitat té treballs de condicionament, com un ribàs que manté el sòl davant la boca i una pareteta que tanca part de la boca. Els amagats hi tenien mata-lassos.

No massa lluny del mas de Bartoll hi ha un indret anomenat el Motxo, amb unes fractures conegudes per les Crebadetes. Una d'elles, relativament habitable, fou amagatall de gent en la guerra, segurament del mateix mas.

També a Lluçena, per la part dels masos dels Covarxos, la Mina i de Batxero, hi ha la cova de l'Eixep, oberta en arenisques de gra gros, que fou l'amagatall de les gents dels voltants.

La cova de la Facció pren el nom per les guerres carlistes, ací de la Facció. La cavitat, de boca menuda que passa desapercebuda, s'obre en uns roquers que encara l'amaguen més. Té lloc i és molt habitable. Situada en un lloc de bon poblament com és el riu de Lluçena, és normal que en la guerra passada hi hagueren amagades més de cinquanta persones dels voltants. Conten que per davant i pel barranc passaven els soldats i no s'adonaven de la cavitat ni de la gent que hi havia.

Gent de la zona de la Foiagenta (segons masovers, l'any 1964, és la forma actual de Foia Argenta), d'un dels masos menuts, buscaven refugi en unes covetes que hi ha en un indret conegut per El Joncayet, en el mateix barranc on s'obre la cova de la Figuera.

La gent dels masos de Conill i de Montins s'amagaren en una cavitat que hi ha pels terrenys del primer, sense més informació.

La gent dels mas de Foios es va amagar a les Minetes, unes explotacions de mineral de ferro que ja van treballar en temps medievals islàmics.

Sobre la masada de l'Alduga, també a Lluçena, hi ha la cova de la Moleta. En ella es va amagar una de les famílies del mas. Posteriorment es va paredar, quan els maquis.

Les Pedroses i el Joncar eren dos nuclis de poblament d'alguna importància; en el primer, en la República, es va obrar una de les escoles del terme de Lluçena. En la guerra l'amagatall de les dues masades fou la Sima de les Pedroses, propera i més amunt de la primera. Com la majoria de les cavitats que han fet d'amagatall, té una boca menuda i molt d'espai interior. La boca es dissimulava amb una tollaga, que es canviava sovint, lligada amb una corda que s'estirava de dins i cobria l'accés. La verticaleta d'entrada, uns 4 metres, es descendia amb una escala. Per tota la sala que hi ha immediata a l'accés hi ha treballs de pedra en sec, com uns graons, pedrissos, una paret forta que protegeix la sala, etc. Diuen que també es va emblanquinar amb calç. De la gent que hi havia amagada dona idea la dada dels 28 matalaps que tenien en la cavitat. Evidentment també tenien queviures, com patates, pernils, etc.

Com en altres casos, també ací es va moure tropa per on s'obre i ningú es va adonar de la boca, coberta amb l'argelaga.

A la cova del Perxano, enfront del mas de Tena, hi havia gent amagada, amb matxos i tot.

La cova de la Roca del Morralàs és una bona cavitat, d'origen tectònic, que té un accés menut que, a més, s'obre en l'interior d'una fractura. Té bon lloc i per això va fer d'amagatall a les gents del mas de Xiva, la Cantera i la Carrera, unes 20 persones. Diuen que en el lloc on feien estada els amagats, cada família tenia el seu racó. Com en molts altres casos, ací també es cobria el forat amb una argelaga. L'any 1972 una de les dones que hi estigué amagada a la guerra ens contà que, malgrat la dificultat de la petitesa de l'accés i la mata que el cobria, els va descobrir un soldat dels que hi havia per aquelles roques, pels plors dels xiquets. Deia que el "mando", que s'havia instal·lat al seu mas, la Carrera, va ordenar que els mataren tots, i ella i una altra dona van anar amb uns pernils molt grans a fer present als "jefes" i així van salvar la vida.

D'una de les cavitats de la Sabina, per la zona del naixement del riu de Lluçena, es diu que va fer d'amagatall en la guerra, però no sabem res més.

De la cova de la Paredà, a la Pobla Torrensa, parlen de l'amagament de gent en la guerra, però com que la cavitat és massa visible al pany rocós, els amagats van decidir canviar de lloc i van passar a la cova del Bustal, amb un accés que passa desapercebut entre la vegetació.

En la cova dels Coloms, per la ratlla de Rossell i Vallibona, hi havia amagades unes trenta persones; eren tota la gent del mas del Coll i alguns refugiats dels que hi havia al poble. La cavitat té una boca gran, oberta sobre una fractura, però es pot penetrar prou i hi ha racons on intentar passar desapercebuts.

A la Serra d'en Galceran contenen l'amagament o refugi d'un 15 persones en la cova del Cingle, per la zona del mas d'en Pastor. Serien masovers dels voltants.

També a terme de la Serra gent del mas d'en Fabona i altres masos propers van anar a amagar-se, més bé a refugiar per l'excesivament visible que és la cavitat, a la cova de la Collà. Després algú va dir que si els disparaven una canonada des d'enfront, els mataria, i llavors van canviar a una cavitat més amagada, al forat del Rau, al mas d'en Coll.

També per la zona del mas d'en Coll hi ha el Covarxo, cavitat molt menuda però que feu d'amagatall o refugi a una família, unes sis o set persones, del mas més avall de la masada.

La gent del mas dels Dominges es va amagar en una cavitat propera, una fractura poc habitable però un bon amagatall. Estigueren uns dies, mentre el front era per la serra d'Esparreguera. Sobre el topònim cal dir que ara hi ha qui li canvia el sentit que té de domenges = terres dominicals, per diumenge = dia de la setmana.

La gent del mas d'en Fabona va passar del refugi artificial, relativament proper a les cases, a la cova de la Roca dels Fontanals, cavitat poc profunda en la part avallera de la roca, contra un camí de ferradura. Com que per eixa poca profunditat els va semblar poc segura als amagats, van fer una protecció de pedra seca, una paret prou grossa.

També pel terme de la Serra, per la zona de la masada dels Malladars, hi ha la cova del mateix nom. La cavitat, de boca menuda amagada entre la vegetació, pareix que és una mina vella, almenys en gran part. Les galeries són descendents, molt humides. Fou l'amagatall de la gent dels Malladars, però també de molts masos de la rodalia. Diuen que la gent la buscava per tindre lloc i a més hi havia la possibilitat d'abastir-se d'aigua per les parts fondes. Té algunes deixes de condicionament, com pedres posades en la boca per fer graons, escalons fets en els sols fangosos, etc.

Un altre ús que es va fer de la cavitat és traure terra roja per a pintar sostres als masos. Hi anaven per això de molts masos de la contrada.

El forat del Rau o el Rau a seques és una cavitat menuda, ara localitzable per la tanca ramadera, un sester, que es va fer després de la guerra, però abans molt amagada per la vegetació i les branques i rames que van tallar i posar els amagats. Encara així va reunir entre 40 o 50 persones, entre els que venien de la Collà i la gent del mas d'en Coll. Pareix impossible fer entrar tanta gent en aquell espai però la por fa miracles. A dos dels amagats, majors, per allò de les lleves els tenien al més endins. Com que per sobre la cavitat passava una senda, sentien les passes dels soldats, però no els van localitzar.

A la Serratella una de les coves de l'Ambrossar fou l'amagador d'una família de la zona.

També la cova de la Ballestera, molt visible en la vessant, serví de refugi a gents de la rodalia.

Les Finestres són un conjunt de cavitats que hi ha en el penya-segat de la roca del Cingle, molt visibles des d'enfront però de mal accés. En una d'elles, pareix que la més oriental, s'amagava gent de les Vinyes, un mas de la rodalia.

De l'avenc del Pany de la Cova Roja es conta que en ell s'amagaven quatre o cinc homes, sense més informació. La cavitat s'obre a mitja paret del cingle, però pareix que pujaven des del peu d'aquest, en un accés un poc delicat.

Per l'Artesa, a les Useres, hi ha unes cavitats properes al mas dels Gats on diuen que es va amagar molta gent dels voltants. L'abric principal té bones condicions d'amagatall, pro-

tegit per la vegetació i blocs de pedra. A més té treballs de condicionament de pedra seca, com unes parets i sostres, i un pedrís.

La cova de la Llimera, per la ratlla de la Serra i la Vall d'Alba, fou l'amagador d'un mas proper.

En el Fossino, a Vistabella, no massa lluny de la cova del Teix, hi ha una coveta innominada que té una paret de pedra en sec que l'arrecera bé, i on els masovers tenien amagades 3 ovelles i on alguna vegada també s'amagà gent dels voltants, segurament dels masos de la Foresa, el Tormo, etc.

La Coveta, per la Granja, sobre la vorera dreta del riu de Montlleó, diuen que va fer d'amagatall, ignorem de quines gents però quasi segur que dels masos propers.

La Cisterna d'Alecus és una cavitat del terme de Xert, coneguda amb aquest topònim per replegar aigua i el d'Alecus pel seu propietari, Alejo. Fou l'amagatall de la gent del proper mas de Noguers, sobretot gent major o molt jove, ja que els que fugien de les lleves s'amagaven en una cavitat diferent, però propera.

A la cova del Bordà, pel Molinar, hi havia amagats masovers dels voltants.

També en un forat o racó de la roca Ferres, per la part de les Clapisses.

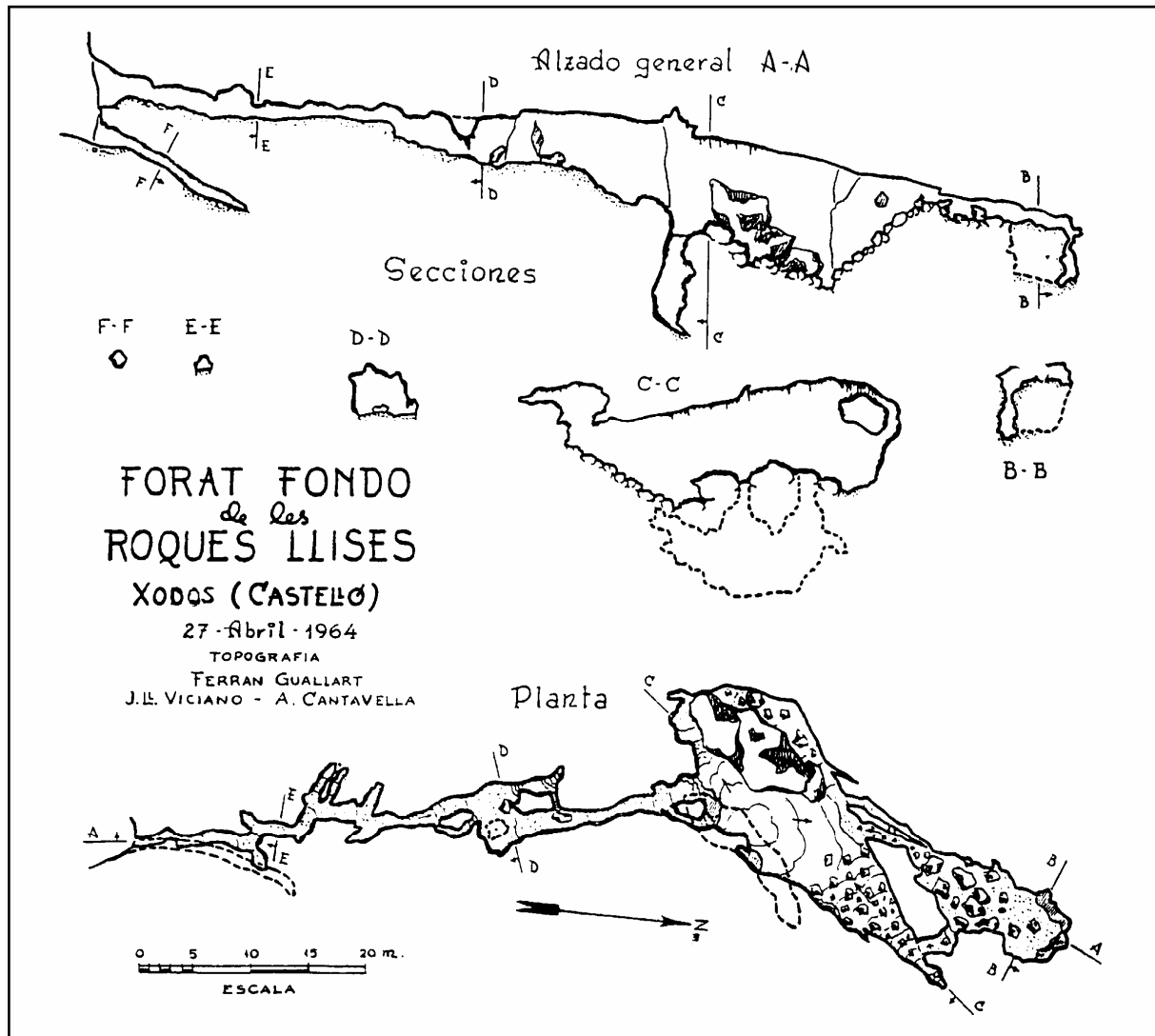
A terme de Xodos els habitants del mas dels Col·legials s'amagaven en un avenc innominat que hi ha per més avall del mas del Blau.

En la Solana de Marinet la cova de l'Escala era la cavitat que servia d'amagatall a les gents del mas de Barranc. La cova és molt visible en el roquer, però dins té racons i una saleta que passen desapercebuts. No massa lluny, amagada pels coscolls, hi ha una coveta on tenien el matxo.

També a Xodos la cova Soterranya va fer d'amagatall del mas de la Moleta i en ella la gent del mas, el matxo i la rabera van passar desapercebuts als soldats. La cavitat, de boca allargada però amagada, té paret de pedra en sec que encara l'amaga més.

Fugits de les lleves

Les lleves o "quintes" de la República, ca-

da vegada gent més jove i més major, van motivar la fugida de molts "quintos", sobretot dels que coneixien bé el terreny i així sabien els millors amagatalls. Com en quasi tots els amagaments, es buscava la proximitat d'algun mas amic o familiar, per a tenir resolt el problema de la subsistència i rebre informació, igual de necessària per als amagats.

A terme d'Aiòder la Peña de la Mula és un indret caòtic on hi ha algunes cavitats, formades per blocs i esgalls. En una d'elles s'amagaren alguns joves fugits de les lleves.

Un forat innominat, a Ares, per la part del mas de les Solanes, prop d'un pujador, el de Jaume, i el Morró Llarg, va fer d'amagatall a tres joves dels voltants. La cavitat té un accés reduït, encara que es repicava parcialment la boca per facilitar l'entrada. Llevat d'això, poca cosa hi ha: jaços, alguna fusta, algun os, senyals de foc, etc. L'espai interior és menut.

Algun dels amagats abans ja ho havia fet en un forat en alt que hi ha per els Molins. Els amagats solien canviar d'amagatall quan pensaven que el que ocupaven podia estar controlat ja.

A Artana, a la Sima del Racó de la Tirana, cavitat vertical però accessible amb un mínim de mitjos i amb racons on passar desapercebut, pareix que s'amagava un jove fugit de les lleves.

A terme d'Atzeneta, per la zona de la roca de la Cova, hi ha unes riscles i trencats coneguts per la Crebà. Una de les cavitats que hi ha té més d'una boca i lloc, i fou utilitzada com amagatall pels joves dels voltants fugits de les lleves.

A Culla, a la cova de la Roca de la Palmera, per Esparreguera, es van estalviar de les lleves alguns joves (FERRANDO; ROCA, 2006).

També a Culla, per la serra d'Espaneguera, en la roca de la Travessera, hi havia dos o tres joves no presentats a les lleves, en una coveta de localització difícil i d'accés delicat.

Del terme de Vilafamés trobem gent que diu que ells "es van estalviar de la guerra" a la cova de la Penella, prop de la font del mateix nom.

A terme de Xert, no massa lluny de la cavitat coneguda per Cisterna d'Aleus, hi ha un forat d'entrada molt petita, pràcticament il·localitzable, on s'amagaren dos joves fugits de les lleves.

A Xodos, per terres de les Roques Llises, hi ha un bon amagatall, la cova de la Cingla Tancà, en terreny molt trencat. A més la vegetació, una hedrera i matisses, cobreix completament la boca. És una cavitat de poc desplegament, oberta sobre diaclases, erosionada, amb corrosions i bones formacions, la majoria trencades pels joves no presentats a les lleves, uns set, que allí es van amagar. D'aquesta cavitat van passar al forat Fondo de les Roques Llises, on hi havia possibilitat d'abastir-se d'aigua sense eixir de la cova.

El forat Fondo de les Roques Llises, amb un accés a l'entrada prou difícil i obert alt en els roquers, passa desapercebut. Això i la possibilitat de trobar aigua per la sala interior va decidir els amagats de la Cingla Tancà, set joves, a passar ací, on se'n van afegir quatre més. La cavitat té un bon desplegament i molt d'espai, amb la sala. Es va pederar amb pedra en sec, emblanquinada després, quan els maquis; la vam obrir en la primera exploració el dia 7 d'agost de 1963.

Els amagats tenien menjar, pernills i tot, i alguna nit eixien a un mas dels voltants, on algú tenia família.

De l'amagament de la guerra hi ha alguna cosa, com un escrit deixat pels amagats contra el baixador a la sala gran (fig. 2).

També en terme de Xodos però a la ratlla de Llucena, pel mas d'Arminyà, tenim la cova de la Ginesta, cavitat oberta a bona altura en un cingle i d'accés amb passos delicats per una cingla. Té lloc, passa desapercebuda i és molt seca. Amagatall d'un jove dels voltants fugit de les lleves. D'ací va passar a la cova Llonga, ja a terme de Llucena; entre els dos punts va passar amagat dos anys.

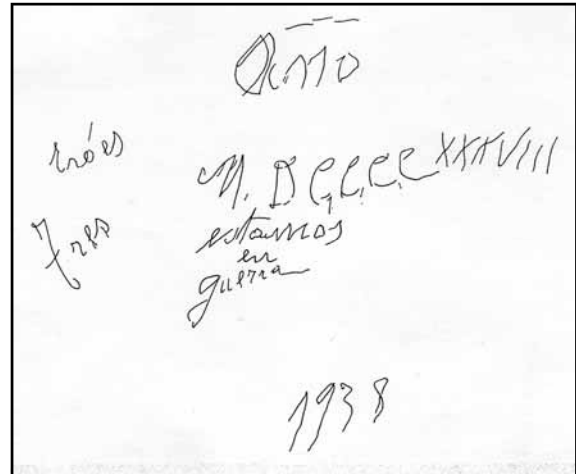

Fig. 2. Forat Fondo de les Roques Llises.

De l'amagament hi havia alguna resta, com capsetes de mistos, una navalla, un pot, fumats per haver fet de topí, un parell d'espardenyes de cànem, etc. (fig. 3). Les capsetes, per a fer-les de col·lecció, tenen les imatges de tres jugadors de futbol de la temporada 1936-37: José Vilanova (en mal estat), N. 125 A. Castro Echevert i N. 322 Juan Ramón Pera.

Desertors

A més dels joves fugits de les lleves, hi havia els que arribaren a incorporar-se i, des-

Fig. 3. Cova de la Ginesta. Pot, navalla i capsetes de llumins.

prés d'una instrucció d'arma, ben curta, eren enviats al front o passaven a treballar en Obres i Fortificacions, i quan tenien oportunitat fugien cap a casa. En dos casos els fusells que tenien els fugits és la millor prova de la seua deserció, amb l'arma per si hi havia algun problema.

A Borriol, per la Penya, es troben les coves del mateix nom que, com que en la guerra van fer d'amagatall a Felip, molt popular al poble, ara també es coneixen per coves de Felip. Aquest fou mobilitzat per la República i va fer cap a la serra d'Espadà; allí va desertar i s'amagà a les coves de la Penya, on el van trobar els "nacionals". Aquests el van tornar a mobilitzar i altra vegada va fer cap a la serra d'Espadà, on el va ferir un tros de metralla i restà inútil d'un braç.

En els forats de Pepurro, a Culla, es va amagar un jove de la "quinta del biberó"; el van destinar a Obres i Fortificacions, a la carretera d'Atzeneta a la Torre, i va aprofitar, amb altres companys, un dels nombrosos bombardejos que patien per a fugir.

A Llucena la cova Fonda, propera a les Fonts del riu, relativament gran, fou l'amagatall d'un fugit del front. La dona li portava queviures.

La Covatilla, indret abundant en cavitats sobre l'esquerra de la Maimona, que ací fa de ratlla entre Fuente la Reina i la Puebla de Arenoso, fou el refugi d'un veí que va desertar de l'exercit republicà; va fugir a Onda i en una nit va pujar Millars amunt fins ací. En la coveta que va triar per amagar-se va passar 23 dies, fins que es va córrer el front; aleshores no es va presentar i va esperar que el cridaren a "quintes".

Diu que a Onda, com ell, va fugir molt gent.

A terme de la Serra d'en Galceran, per la roca dels Fontanals, hi ha un forat en alt, a uns 6 metres, on s'amagava un jove del mas d'en Coll que va desertar, amb l'armament. Després se li va afegir un altre, de les Eretes. Pujaven amb una escala.

D'un avenc del mas d'en Capellà, també de la Serra, conten que servia d'amagatall a joves fugits del front. La boca d'accés és un forat redó i la tenien dissimulada amb una argelaga que lligaven des de dins.

La Cueva del Mas, de Villamalur, fou l'amagatall d'un desertor, també amb fusell; des de la cavitat feia recorreguts nocturns i en ells va

localitzar dos fugits més, un d'ells per la Cueva del Alma, i aquests van passar amb ell 8 dies en la cova. La cavitat té condicions d'amagatall, boca menuda i molt d'espai interior.

Una informació posterior parla de més gent amagada, algú diu que unes 20 persones; els portaven menjar des del poble.

Religiosos

Una de les conseqüències del "alzamiento" fou deixar sense barreres la fòbia a tot allò que fes olor a dretes i religió. L'Església, sempre propera al poder, i moltes vegades poder ella també, amb honroses excepcions, s'havia guanyat l'animadversió de gran part les classes populars i ho va pagar. L'Estat, amb bona part del seu funcionariat en rebel·lió, no va saber, no va poder o no va voler aturar allò. De tot degué haver, en proporcions diferents segons el punt de vista de cadascú.

A terres d'Ares, a migdia del mas de les Solanes i sobre la vorera dreta del barranc del Marfullar, hi ha unes cavitats menudes que foren l'amagatall d'un capellà. Com en altres casos, l'amagat tenia una relació familiar amb masovers de la rodalia, que l'aprovisionaven de queviures. També com en altres casos, si l'amagament durava canviava de lloc sovint, per a dificultar la localització; així també va passar temps per la Belluga i a les terres de Lluísot, un dels amagats del forat proper al pujador de Jaume.

Diuen que el capellà patia de l'estómac, però en el temps de l'amagament li va passar la malaltia.

El forat del Meló, pel mas Vell, diuen que fou l'amagatall d'un capellà, però no tenim més dades.

A Bel el forat del Mas de la Coveta de Marco, ara de localització difícil per l'excés de vegetació arbustiva que hi ha, fou l'amagatall d'un capellà de Borriana, mossèn Pasqual. La cavitat, amb dues entrades menudes, una vertical i l'altra inclinada, té lloc i hi ha uns quants treballs de condicionament, com una paret travessera de pedra en sec, una lloseta que fa de post, estaques, teules, testos, etc. El capellà passava el dia a la cova i eixia de nit per fer algun exercici. L'abastien de menjar amb un sac que tiraven per una de les boques.

Diuen que tenia poca salut i quan va poder deixar la cavitat es trobava millor que mai. Segons el nostre informador, l'amagat passava la vida amb rosaris.

Per terres de Miravet, a Cabanes, tenim dades d'una cavitat coneguda per cova dels Palanques, no massa lluny de Sufera. L'informador diu que fou l'amagatall d'uns frares del Desert i en ella passaven la nit, però el dia diu que el passaven pel barranc, on tenien molts amics masovers. Un d'ells els tenia en el mateix mas, amb un forat per a eixir al camp si calia. Un dels frares diuen que va morir i "el van colgar en un bancal, com si fóra un gos". Passada la guerra el van dur al convent.

Al Covarxo de Costur, una bona cavitat d'accés vertical però curt i molt de lloc, diuen que amb més gent hi havia un capellà, sense més informació.

De la cova Joana, contra el riu de les Coves, es conta que era amagatall de fugits, entre ells algun capellà. La cavitat té bon espai, massa accessible i visible, però diuen que s'amagaven en unes derivacions d'accés difícil.

A la Serra d'en Galceran tenim dades sobre un amagament de capellans en la cova del Mas d'en Guillem. Una informació posterior ho va rectificar i diu si l'amagament fou en una cavitat propera, la cova de l'Ereta.

La cova de l'Ereta s'amaga en un indret d'esgalls i blocs, menuda i amb seguides en vertical, més importants. En ella hi havia dos capellans d'Albocàsser i un veí dels Rossildos. Aquest coneixia la cavitat i va replegar els dos capellans, que anaven fugits i perduts. Van passar en la cavitat de tres a quatre mesos. Del mas, l'Ereta, els portaven aigua i, alguna vegada, menjar.

Per motius familiars mossèn Joan Puig, l'historiador de Catí, va estar amagat en una cavitat menuda propera al mas de Pere de la Serratella. La coveta passava desapercebuda entre la vegetació, però un dia va aparèixer un "capitost" del poble que voltava per allí, segurament alertat per algú, però no va localitzar l'amagatall. Per això aquella nit ja no va dormir allí i els masovers familiars el van dur a un dels Avencs, el conegut també per avenc d'Arín, el més amagat.

L'avenc d'Arín, proper a la caseta del mateix nom, té una vertical d'accés d'uns 8 metres i un bon espai interior, prou habitable. De

l'amagament hi ha alguns restes de condicionament, com uns graons que van cap al millor racó de la sala; pedres que voregen aqueix racó, un poc desordenades; llosetes que fan un pontet; etc. Altres deixalles de l'amagament són un parell de muntonets de formacions pel racó on feien estada l'amagat, o amagats, que pareix que entretenien el temps en la replega de concrecions.

En aquesta cavitat va passar mes i mig, fins que va passar el front. Un informador diu que hi havia un altre amagat, pare d'un capellà d'Albocàsser. A més un altre de la Vilanova d'Alcolea conta que son pare, que tenia un mas pels voltants, ell o la família, va pensar en amagar algunes coses de valor a l'avenc, però quan va entrar es va topetar amb un capellà i llavors li va dir que no hi tornaria ni ho diria a ningú, per a que no el localitzaren.

Solitaris

Hi ha casos de solitaris, generalment gent avesada a moure's per terrenys aspres, que buscaven passar desapercebuts en llocs d'accés difícil

A Atzeneta, a la roca del Raudor, hi ha una cavitat prou alta en el penya-segat, potser a uns 20 metres del peu, i a més amb la boca coberta per la vegetació. L'accés més factible és lateral, per una coveta que et deixa en la paret, amb una seguida per terreny d'escaladors. La cavitat és erosiva. Fou amagatall d'un solitari, que seria un bon escalador nat.

També a Atzeneta tenim el forat de Pedro, pel Regall, amagador d'un jove sol. L'accés, menut, el cobria amb una argelaga.

Al Bellestar hi ha una coveta de boca molt menuda i de la qual ens han donat dos topònims vells: cova del Tossal Gros, a Fredes, i cova del Pouet de les Pinyes, al Bellestar, i un altre posterior a la guerra, cova del Tio Cinto, que fou qui s'amagà en ella. Aquest cobria l'entrada amb una mata de romaní. Dins tenia una màrrega de sac, posada sobre uns pals per evitar el sòl; feia foc i el fum eixia per uns badats del sostre; etc. Com que des d'allí es veu el poble, diuen que amb llums es comunicava amb els familiars: una llum, tot bé; dues, alguna cosa va malament.

El forat de la Roca del Venturo, a Benafijos, fou l'amagatall d'un home sol. La cavitat,

de boca prou amagada, és de desplegament horitzontal, sobre una fractura.

A la roca de la Travessera, a Culla, hi ha algunes cavitats, quasi totes menudes i alguna d'accés difícil, on hi havia amagat un home sol. Aquest fou mobilitzat i va baixar a Castelló, però a l'hora de pujar al transport va fugir i de nit va pujar al mas. S'amagà i de tant en tant anava al mas. Quan el front va avançar la coveta quedà entre les dues línies, la qual cosa va durar 15 dies. Diuen si tindria menjar en previ-sió o ho hagués passat malament.

A Lluçena, per Arminyà, a la ratlla de Xodos, hi ha una cavitat coneguda per la cova Llonga, que té un forat que va servir d'amagatall a un jove dels voltants. Passat algun temps es va reunir amb ell l'altre que hi havia a la cova de la Ginesta.

Per la cova de la Matissa, a la Salzedella, hi ha un forat que diuen si té lloc on amagar-se. Això és el que va fer "Florian", un veí del poble, per a fugir dels milicians.

Per la Serratella diuen si el "Blanc" s'amagava en un dels Avencs o en un forat pels Masets, sense més dades.

A les roques de Mallassén de Vilafamés diuen que hi ha un bon amagatall, on un coneixedor del terreny va portar un fugit, però els milicians van apretar de comptes al primer i va tindre que guiar-los a l'amagatall. Pareix que la cosa va acabar malament.

A Xèrica, sobre el riu, per la Vuelta de la Hoz, hi ha una cavitat de mala entrada coneguda per Cueva de Rupilla. Aquest és el nom del solitari que es va amagar en ella. Conten que va pujar carregat de queviures i va aguantar temps en ella.

Poblacions

Es coneixen alguns casos d'amagaments massius, de gran part d'una població. Són molt coneguts els d'Onda i Vilafamés, però és segur que n'hi ha més.

A Aín la cova de la Basseta fou l'amagatall de gent del poble.

Del mateix poble és més coneguda la Covatilla, de bon desplegament i amb el corrent d'aigua. Aquest fou un dels motius que va fer pensar en ella als amagats, molta gent del po-

ble, que així tenien assegurat l'abastiment d'aigua, però l'excés d'humitat els va fer canviar d'amagatall. Diuen que el pa es floria, les patates es grillaven, s'inflaven els peus, etc. D'aquell amagament hi ha alguna possible resta, com una sendeta que va a un racó sobre la sala, amb un bon replà on fer estada.

La Sima de l'Alt és del terme de l'Alcúdia de Veo però per la seua situació és molt coneguda a Tales. És una gran cavitat, amb una sala impressionant, 66 x 46 metres, i el sostre ben alt. Una informació parla de l'amagament de gent de Tales en la guerra, i pareix que hi ha algun indici d'això, però hi ha qui pensa que la gent sols es va amagar a la cova Gronsa, d'on també tenim informació.

Així la cova Gronsa, també coneguda per Cueva de Eulogio, i per l'Alt com la Sima, és una bona cavitat, amb dues boques, una d'elles com un fumental o alenall. L'entrada principal s'obre dins d'una tanca de pedra en sec. Té molts treballs de condicionament, tot de pedra seca: una portera interior i cinc grans que formen replans en la galeria descendent; en la seguida, ascendent, n'hi ha dos més. L'amagament fou de gent de Tales, pareix que molta, i els van localitzar els soldats pel soroll que eixia per l'alenall o boca superior. Hi ha indicis abundants de l'amagament, a més dels condicionaments.

La gent de l'Alcúdia de Veo va buscar refugi per cavitats més properes a la població. Una d'elles fou una de les Cuevas del Molinet, molt pròxima al nucli urbà. La coveta té un accés menut, ascendent, que dóna a un eixamplament, des d'on per un pas encara més reduït es passa a una cambreta, que és on es refugiarien la majoria dels amagats.

La Cueva de la Garrofera, a Almedíxer, també va fer de refugi o amagatall a gent de la població. D'això hi ha restes de condicionament, com un parell de parats de pedra en sec.

Per la ratlla d'Artana i Betxí, per el Raboser, hi ha un parell de cavitats, bones, abans amb moltes formacions i ara destrossades, on algun indici, com llandes, espartenyas, medalleta de la Mare de Déu del Pilar, etc., fan pensar que en una d'elles es va amagar gent, però cal tindre en compte que pels voltants hi ha alguns parapets.

La cova Obscura d'Atzeneta és una bona cavitat de morfologia erosiva i bon desplega-

ment. D'ella diuen que hi havia molta gent, segurament del poble, per les zones properes a l'entrada. Més endins, després de passar una gatera, diuen si hi havia una vintena de persones entre capellans i joves fugits de les "quintes".

A Cedraman, a terme del Castillo, la gent del poblet va buscar passar desapercebuda a les mines que hi ha més amunt. S'amagaren en la que té dues boques, amb una sala gran on es va posar el personal.

Les coves del Coscollar o del Mas del Collet, a Cincorres, són unes cavitats sense profunditat contra la vorera esquerra de la rambla de Cellumbres. Tenen tanques ramaderes. Quant el front es va arrimar a la població, molta gent va buscar refugi en elles (GUARDIOLA, 1999).

Per les Coves de Vinromà, pel riu del mateix nom, també Segarra o Sant Miquel molt avall, sobre la vora esquerra tenim la cova de la Solana, gran però sense profunditat, on hi havia indicis abundants de l'amagament de gents, segurament del poble. Eren testos de plats, gerretes, vidres de got, de pitxer, etc.

La cova de la Ferrera, propera a Eslida, s'obre en un bancal no massa apartada de la carretera, però passa prou desapercebuda. Té un bon recorregut i espai habitable no massa lluny de l'accés. En les primeres visites l'any 1962 encara restaven indicis abundants d'una ocupació en la guerra, però això no ho hem confirmat amb dades orals.

La cova del Fonillet és una sala gran que va servir d'amagatall a gent del poble. Hi ha indicis abundants d'aqueix amagament, com testos de terrissa, pisa, etc. i alguna cosa més, com una sandalieta de xiquet (fig. 4). De treballs de condicionament hi ha la paret grossa que tanca parcialment la boca i els graons fets en la terra de la vessant.

També d'Eslida és la cova de Sanxis, en el barranc de Loret. En realitat són dues cavitats que es comuniquen interiorment però de pas impossible per a persones. Les entrades, en terreny quasi vertical, passen desapercebudes, però les cavitats tenen molt de lloc i una d'elles sol tindre una sala inundada, així que hi ha possibilitat d'aprovisionament d'aigua sense eixir a l'exterior. Hi ha despulles de l'amagament per tota la cavitat inferior i algun indici per la superior, com testos, vidres, etc. També d'aleshores pot ser el trencament bèstia de les formacions

Fig. 4. Cova del Fonillet. Sandalieta de xiquet.

que es veu per molts llocs.

D'Eslida també, però més cap Artana, és la mina de la Solana, de cinabri, on hi ha restes abundants de l'amagament de gents en la guerra (fig. 5). Segurament serien d'Artana.

Las Cuevas del Tío Catalán, a Espadilla, diuen si foren l'amagatall o refugi de les gents del poble; parlen si d'unes 40 famílies.

L'avenc del Castellar, a Figueroles, té una boca no massa gran i bons espais interiors. Diuen que en la guerra es va amagar molta gent, segurament del poble.

També a Figueroles la cova de la Terra Grogà, una cavitat que té trossos artificials

Fig. 5. Mina de la Solana. Pitxer.

però també algun d'aparença natural, per la seua relativa proximitat a la població pareix que fou refugi de la gent quan venia l'aviació però també quan s'acostava el front.

La cova dels Cullerers, a Fredes, té poques condicions d'habitabilitat per l'humida que és. La primera informació sobre aquesta cavitat diu que en ella es van amagar en la guerra 25 persones amb matalassos, queviures, animals casolans, etc. i van passar un mes en ella. Una segona informació diu que no fou a la guerra, sinó al temps dels maquis.

A Lludient hi ha una Cueva de las Mozas, per la zona de la Cueva Alta, i el topònim el fan vindre d'un amagament en la guerra. Sense més dades.

A la Cueva de Cirà, a Montant, bona cavitat amb un recorregut extens, bons racons de formacions, etc. i destrossada arqueològicament per uns intents d'explotació, es van amagar les gents de la població quan s'acostava el front. Les informacions diuen que cada família ocupava un racó.

A Onda es va produir un dels amagaments més importants. Fou en la cova del Castell o l'Algepsar, cavitat artificial formada per galeries d'una explotació d'algeps, diuen que perillosa per la poca estabilitat del terreny. D'ella s'ha publicat que es refugiaren unes 5.000 persones (RULL VILAR, 1967), mentre dades d'un testimoni diuen que en serien uns 4.000, quantitats importants les dues.

De la molt coneguda Cueva de la Moma, a Pavies, cavitat molt interessant arqueològicament, però destrossada ara com a jaciment però també com a cavitat en gran part, contenen que feu d'amagatall, sense més informació. D'una cavitat pròxima, Moma-2 a les fitxes de l'E.C.C., hi ha alguna dada més i diuen que fou l'amagatall de les gents de Matet.

A la Pobla Tornesa hi ha la cova del Calvari, també coneguda per de l'Agüela Filosa, molt propera a la població i per això utilitzada per la gent per a passar desapercebuts i protegir-se. Té com pedrissos fets de pedra en sec.

Les coves de la Bassa l'Om, molt properes a la Serra d'en Galceran, són unes cavitats gens profundes utilitzades en ramaderia, amb bones tanques per això. A més foren refugi de molta gent del poble en la guerra.

Una de les cavitats on va buscar protecció la gent de Suera fou la cova del Morró, per la ratlla de Fanzara. La cavitat, d'accés vertical, té bons espais, però la gent s'amagà en una saleta (7'50 x 7'50 metres) que hi ha a mitja altura de la caiguda d'entrada. S'entra a la sala per una gatera entre formacions.

L'altra és la cova del Patxaco, per la ratlla d'Onda. La cavitat també té un accés vertical però sense problemes d'entrada, amb bones sales a diferents nivells. Per totes bandes hi ha restes dels amagaments, com testos d'olla, cassola, plats, algun vidre, etc.

La Cueva del Dinero, també del Polvorín i del Polvorista, és la cavitat on van buscar amagar-se la gent de Toga. La cova s'obre en un terreny trencat, amb dues boques ben amagades per la vegetació. Té lloc i racons a diferents nivells on passar desapercebuts. El de Polvorín i Polvorista ho diuen per hi haver fet pólvora el Tío Górriz, un veí del poble. D'això hi ha una pica on treballava els materials.

Molt propera a les Useres, pels roquers que voregen la Vilavella, hi ha la cova Obscure, de boca menuda i molt amagada en el rocam. Contenen que l'accés encara era més reduït, però es va eixamplar en la guerra per a que entrara la gent del poble.

De la cova de Mantonell, a la Vall d'Uixó, diuen que va donar refugi a 40 famílies. Sense més dades.

A Vilafamés hi ha la cova del Bolimini, molt coneguda però de boca relativament menuda, amb una bona sala, pica on abastir-se d'aigua i saleta on hi ha el bol armeni que dona nom a la cavitat. En ella va buscar protecció la gent de la població. Segons el testimoni d'un refugiats serien unes 500 persones, però també s'ha publicat que n'eren 800. D'aqueix amagament hi ha una làpida commemorativa contra l'accés, on diu:

Loado sea Dios - Esta gruta fué el refugio salvador de los habitantes de Villafamés en las horas trágicas y angustiosas que precedieron a la liberación de la villa por las gloriosas tropas del generalísimo Franco hecho que aconteció el 12 de junio de 1938. Saludo a Franco - Arriba España - Viva España.

La cova del Mas de Bel o Catxano, a Xert, fou l'amagatall de gent del poble. Contenen si n'eren 21, però com que una dona va tindre

família, una xiqueta, diuen allò que en van entrar 21 i ens van eixir 22. Altres informacions parlen de 24 amagats.

De tot

Apartat dedicat a un seguit de cavitats, el grup més nombrós, amb casos d'amagaments que no he pogut encabir en els altres apartats; també d'algunes de les quals no es tenen masses dades o són dubtoses.

La Cueva del Barranco del Olmo, a Aiòder, d'entrada menuda i molt dissimulada entre la vegetació, és molt espaiosa i un bon amagatall. En ella hi havia 7 amagats. Tenien un matalap i tot. Hi ha treballs de condicionament, tot de pedra en sec, com un baixador, replans, pas a la saleta de la dreta, etc. Una impressió és que no tot és de la guerra passada, que n'hi ha medievals i possiblement prehistòrics, com unes pedres grans en la part final de la sala d'entrada.

Per Albocàsser, cap al mas de Martí, hi ha un parell de cavitats, una innominada i l'altra coneguda per cova de la Gralla. Una informació parla de l'amagament de gent en una d'elles, però és molt possible que fora a les dues.

Sobre Veo, a terme de l'Alcúdia de Veo, hi ha la Cueva de los Truenos o de la Creueta dels Trons. Sols tenim una informació que parla de l'amagament de dos pastors, que guardaven per allí. Van deixar els bestiar, que pareix que no eren d'ells, i van buscar protecció en la cavitat.

També pel mateix terme, a la Cueva de la Peña Parda, hi havia gent amagada, però no tenim més informació.

El forat de Cantallops, a Ares, és una bona cavitat, de morfologia erosiva quasi tota, on diuen que hi havia molta gent amagada, sense més informació.

El terme d'Artana és abundant en cavitats. D'una d'elles, la cova de l'Aigua, a la Serra Creu, contenen que hi havia gent amagada en la guerra passada. Hi ha alguna resta de condicionament, com parats i replanells, tot de pedra seca. També testos d'olla, cassola, etc. i vidres de botella.

Una altra bona cavitat de la Serra Creu és la Quebrantà de Molés. És tectònica, amb fractures enormes, i té bons racons per a passar despercebuts. Hi ha algun indicatiu d'amagament.

La Cueva de las Conejeras, a Assuévar, és molt menuda, però diuen que va servir d'amagatall en la guerra.

La Cueva de Ismael, per la ratlla d'Assuévar i Xóvar, és una cavitat amb un accés vertical curt, però prou per a considerar-la avenc. Un pastor ens va dir que en ella s'amagà gent, sense més informació.

Per Atzeneta, al barranc de Palanca, tenim la cova del Ferrer, que fou l'amagatall d'alguna persona, sense més informació.

Al Bellestar, a terres de Benifassà, hi ha el forat de la Bagassa, una cavitat de boca alta, molt visible sobre l'esquerra del riu, però que va fer de refugi de dues famílies del poble. Té algun treball de condicionament, com un sòl empedrat a mode de rampa.

Per Benafijos, en algun lloc de les vessants extenses que cauen sobre la dreta del Montlleó, hi ha una cavitat que fou elegida per amagar-se una família completa. Diuen que una visita inesperada es va exposar a rebre un tret d'escopeta, el que vol dir que els amagats es procuraven alguna mena de protecció.

La cova dels Castelletes, Benassal, per la Mangranera, bon amagador, de boca menuda, diuen que serví d'amagatall a 14 persones. L'informador diu que eren 12 vilafranquins, 1 benassalenc i 1 carnisser; curiosament utilitza l'ofici a mode de gentilici. L'informador diu que ell va passar 15 dies en la cavitat, mentre que el que més temps hi va passar foren dos mesos.

També per Benassal tenim la cova del Comunet, propera al tossal i castell d'en Suera. Té algun treball de condicionament, com un forat de la galeria d'accés tapat amb trossos de formació recobertes interiorment d'argila. És possible que es fera per fer menys visible el pas a les zones interiors. Els informadors diuen que hi havia gent amagada, sense més dades.

De Benicàssim tenim una nota vella, 12 de gener de 1958, que diu que per la zona de la cova de Queralt n'hi havia una altra que tingué 4 famílies amagades.

També a Benicàssim, en la coveta de Pavía hi havia uns quants amagats, famílies amb xiquets.

De la cova de les Ferreries, a Borriol, s'ha publicat que fou utilitzada com a refugi per algunes famílies. Algunes construccions properes a l'entrada diuen si són d'aleshores (ARAGON, 1997).

Gent de Castell de Cabres va buscar protecció en l'avenc del Mas de Pau, cavitat d'accés un poc problemàtic per la situació i que passa desapercebuda fàcilment. Van fer treballs de condicionament, com unes pedres, troncs i branques que tallen la seguida i mantenen el sòl.

Una nota vella, de poc més de 1950, diu que un conegut de la família es va amagar en una cavitat per la zona de la Penyeta Roja, a Castelló, i els familiars li portaven menjar.

Pel mas dels Antolins, a Catí, hi ha un avenc on es van amagar tres famílies. Diuen que per això dels amagaments ara es coneix per avenc de la Guerra. Els companys que hi van fer la topografia contenen que allò és molt menut i no té condicions per haver fet d'amagatall, però quan intervén la por s'aprofita tot.

Al forat del Mas de Barrabes es va amagar gent, sense més dades.

A Caudiel, en la Cueva de Fuente la Higuera, hi havia gent amagada, famílies senceres, ja que hi havia xiquets i xiquetes.

Per El Tormo, a Cirat, hi ha una Sima del Pinar on diuen que es va amagar gent dels voltants i del poble. La cavitat la forma una cambreta en la mateixa boca i un parell de seguides en avenc, on contenen que també es posaven els amagats quan calia. Passada la guerra diuen que un oncle del propietari va tirar a l'avenc alguns llibres comprometedors.

Per San Vicente de Piedrahita, a Cortes de Arenoso, hi ha una cavitat en una caiguda, a mitja altura i amagada per la vegetació, i on es van despenjar algunes persones per amagar-se; menjar i aigua també els arribava així, assegat per familiars o amics.

El Covarxo, a Costur, és una cavitat de prou desplegament i amb un accés en vertical, però de poca caiguda. Per això diuen que en ella es van amagar sobre un centenar de persones, entre homes, dones i xiquets; també hi havia algun capellà. Per a la verticaleta posaven una escala.

Com que es tracta d'un element del paisatge

prou destacat, el Covarxo dóna nom a un bon rodal de terreny i per això hi ha una cova del Covarxo, situada barranc amunt i sobre l'esquerra d'aquest. Un informador major diu que ací també hi havia gent. La vegetació dissimula molt la cavitat, ensems que dificulta l'accés.

També del mateix terme hi ha una informació que diu que també es va amagar gent a la cova del Simó, sense més dades.

En el tros que els termes de Culla i la Serra tenen de ratlla la Rambla, en la vorera dreta hi ha la cova de l'Ullastre o dels Gitanos. La informació replegada diu que hi havia gent amagada, però els van localitzar els soldats, que van fer eixir tots el homes i els van afusellar a l'altra part de la Rambla, en una llometa, ja a terme de la Serra d'en Galceran.

També hi havia amagats a la cova de la Palla, entre 15 i 20 famílies, totes d'Albocàsser. En la retirada, van marxar cap a València.

A Eslida, pròxima a la cova de la Ferrera, n'hi ha una altra molt més menuda que té uns treballs de condicionament, com una mena de bancal amb pedra seca que la fa més habitable. Deu ser de la guerra passada, fet pels amagats.

La Cueva del Corral Blanco, a Espadilla, és una cavitat amb l'entrada en clot i molt de lloc interior, el que vol dir que és un bon amagatall. Per tota ella hi ha indicis d'amagaments en la guerra, com testos de cànter, cassola, etc. No tenim més dades.

També a Espadilla hi ha la Cueva Negra, on també diuen que hi havia gent refugiada, sense més dades.

De la coneguda cova de la Mola o de la Muela, a Fanzara, hem sentit contar que en la cavitat, gran i fàcilment localitzable però amb molts racons aptes per a passar desapercebuts, hi havia amagats 4 d'Onda. Un dia van pujar "milicianos" a buscar-los, però com que no tenien llums no els van trobar. Els de dins van escoltar que comentaven que tornarien, i van aprofitar l'absència per a eixir i buscar un amagatall des d'on veien la zona de la cavitat; els altres van tornar amb llums, però dins ja no hi havia ningú.

En la Pena-roja, a la ratlla de Figueroles i les Useres, hi ha un avenc d'entrada estreta;

en ell s'amagaren 3 persones, dos userencs i el pastor que me'l va mostrar l'1 d'abril de 1972. Aquest, Fidel de Nicolàs, se'n va eixir abans de l'arribada de les forces, mentre els altres dos van seguir amagats i ho van passar malament, per la fam al no poder eixir.

A Fontes, de la Sima de Caminejos, cavitat d'accés fàcil i amb treballs de condicionament, com unes pedres que mantenen un costat de l'entrada, com un ribàs al final de la vessant, un replà, una mena de parat gran fet amb pedra amuntegada, etc., contenen que es va amagar una gitana, després una altra i, a mitja guerra, un desertor, segurament de la part republicana. Del poble els portaven menjar.

Per la ratlla del Bellestar i Fredes, més avall del mas de Pixon i camí del Portell de l'Infern, hi ha la cova del Ciego. És una cavitat que ha fet de mas, amb tanca de pedra i morter, enllosats, etc. En aquesta cova es van amagar tres famílies, que allí van passar la guerra.

La cova del Cingle Borrasca, a Fredes, fou amagatall de la família propietària dels terrenys.

Per les Pedroses, a Lluçena, hi ha una cavitat coneguda per el Furgatxo on diuen que hi havia gent refugiada, sense més informació.

També a Lluçena la cova del Petit, pel Racó i més avall del mas de la Costa, fou amagatall d'uns fugits, sense més informació.

No molt lluny ja de les Fonts del riu de Lluçena hi ha la cova del Pla de les Saleres, d'on també es diu que amagà gent, sense més dades.

A Morella la cova de la Font Donzella diuen que fou utilitzada per veïns morellans com a refugi mentre passava el front.

El forat de les Moreres o del Llop, també a Morella, bona cavitat de morfologia erosiva, contenen que fou amagatall de gent, alguns morellans. Contenen que en la postguerra va servir de refugi als maquis, i per això hi ha qui la coneix per "cova dels Maquis".

A terme de Palanques, a la cova de Cosme, per les Comes, hi havia gent amagada, sense més dades.

A Peníscola, en la cova de Miquelín hi havia gent refugiada, amb animals i tot, com pollastres, etc.

En el mateix terme parlen d'una cavitat de boca menuda i molt de lloc, on hi havia unes 300 persones. Sense localitzar encara.

Pel mas del Senyor hi ha la Mina, cavitat artificial que diuen que va fer de refugi o amagatall a gents diverses, però el terreny es veu molt inestable i no pareix massa segur per això.

La cova del Bustal, a la Pobla Tornesa, al barranc de la Paredà, fou l'amagatall de dos fugits, des que van començar a buscar-los els milicians fins a l'entrada de les tropes franquistes; aleshores un d'ells, el més jove, fou nomenat alcalde mentre l'altre passà a ser "Jefe local de Falange".

En la mateixa cavitat van passar dos o tres dies una família emparentada amb el primer d'ells, mentre va avançar el front.

A la cova de la Paredà, per la ratlla de la Pobla Tornesa i Vilafamés, contenen que s'amagaren gent dels voltants. La boca de la cavitat és molt visible de lluny, alta en la cinglera, i per això els amagats van decidir passar a la cova del Bustal, davant mateix de la Paredà, a l'altra part del barranc i més avallera.

La cova del Bustal té una boca ampla i baixa, que passa desapercebuda per la vegetació. Té lloc però el sostre poc alt obliga a anar sempre tombat.

Aquestes dades caldria aclarir si complementen les anteriors del Bustal o és la mateixa informació desfigurada per la transmissió oral.

A Rossell, en una de les coves n'Arques s'amagà gent; hi ha algun indici d'això, com testos de cànter, d'olla, etc. Sense més dades.

En la part del terme de la Serra d'en Galceran que cau cap a la Rambla ens parlen d'un forat en alt, en un penya-segat, i amb capacitat per a quatre persones, on es van amagar dos del nord, de Jaca diuen. Van esperar el pas del front i després van eixir.

A la cova del Mas d'en Guillem, també de la Serra, diuen si hi hagué gent amagada, sense més dades.

Igualment de la Serra, contenen que a l'avenc del Mas de la Mansella hi havien 10 "polítics"

amagats, sense més dades. Alguna informació diu que aquest avenc és el mateix que el d'en Capellà, però d'aquest diuen si els amagats eren joves fugits del front.

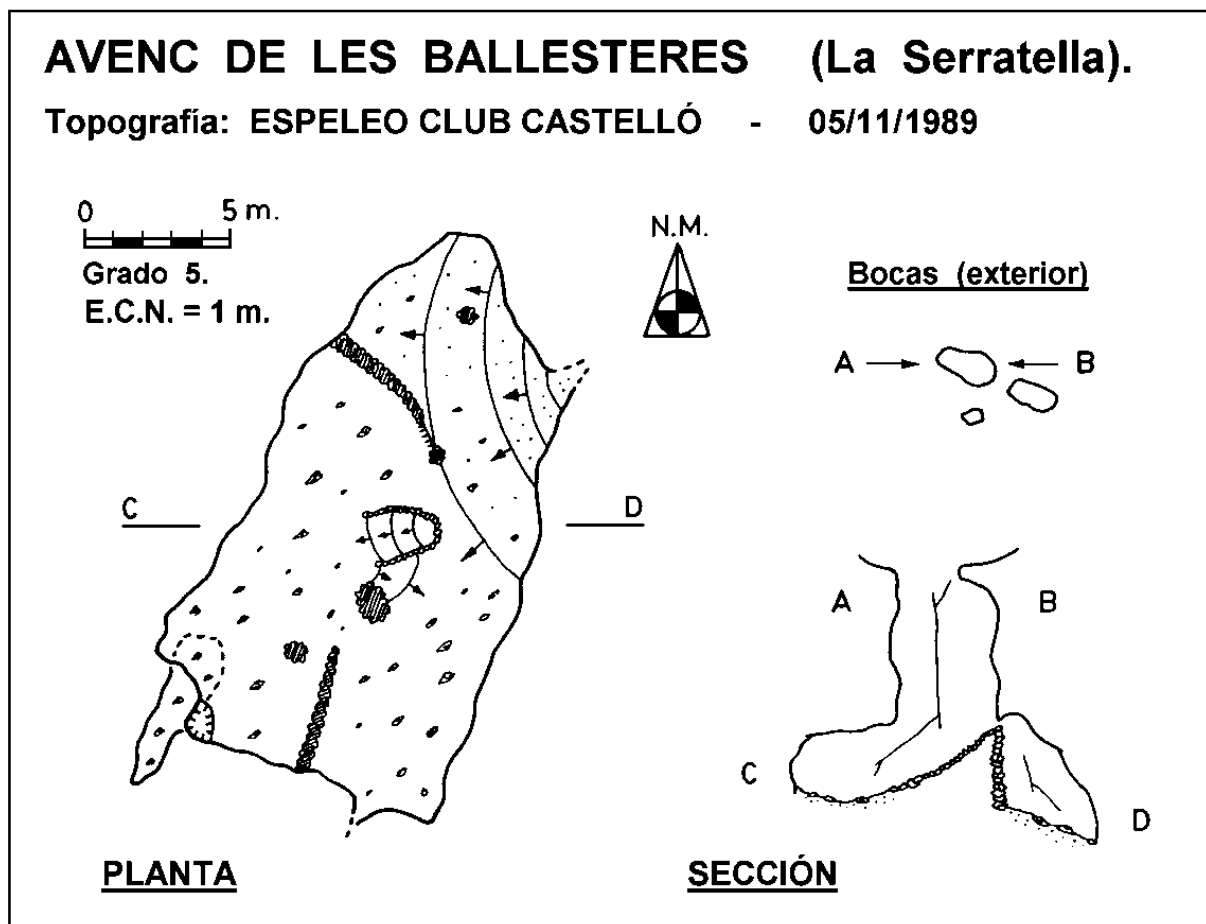
A la Serratella l'avenc de les Ballesteres és una cavitat espaiosa, amb un treball important de condicionament per a fer-la accessible: un baixador de pedra seca, enorme, permet fer el descens a la sala amb un mínim de material o sense. El nostre acompanyant va visitar la cavitat en guerra i va trobar indicis, com restes de menjar, de que hi havia gent amagada, però sense vore'ls, ja que no van eixir dels seus racons.

La Cueva del Fraile, a Soneja, pareix que fou amagatall en la guerra, però no tenim més informació.

A Sorita hi ha una cavitat coneguda per cova del Pastoret, on diuen que es va amagar gent del poble, sense més dades.

També del mateix terme la cova de Planencs contenen que la van utilitzar per amagar-se, sobretot la zona que passa més desapercibuda; també diuen si la van utilitzar els maquis.

Per terme de Sucaina, en un mas conegut per la Crebà, hi ha una cavitat on n'eren tres,

En la cova dels Masets, també al mateix terme, n'eren set o vuit, d'amagats, sense més dades.

Igualment de la Serratella és la cova del Portell d'en Grau, de boca gran però on s'amagaren 8 matrimonis amb els fills. Per a dissimular la boca van tallar una carrasca i la van posar davant.

d'amagats. Feien la vida contra la boca i en cas de perill penetraven en la cova. També relaciones la cavitat amb els maquis. No hi ha més informació.

A Suera Alta hi ha les coves del mateix nom, on hi ha indicis d'haver estat ocupades en la guerra, sense més dades.

La cova de Mahoma, a Suera, és un bon amagatall i per això fou utilitzada com a refugi per una família.

A Tírig hi ha una cova que fou usada per amagar-se gent dels voltants; ara es coneix per cova dels Maquis, ja que es creu que fou refugi d'aquests.

La cova de la Soterranya, a terme de la Torre d'en Besora, és una cavitat que ara, per la vegetació, passa desapercebuda. Té treballs de condicionament, com restes d'un baixador i quatre parets, dues a cada costat, que mantenen el sòl i ajuden el descens. Tot fa pensar en amagaments en la guerra civil.

De la Cueva de Picorzas, a Torre-xiva, es conta que fou l'amagatall d'unes 3 persones, però pareix que una delació va fer que allò acabara malament.

També a Torre-xiva la Cueva del Pinar, contra la ratlla de Cirat, fou amagatall de gents dels voltants; també hi tenien dos o tres matxos. Alguns treballs de condicionament, lleugers, permeten entrar els animals.

A les Useres, endret mateix de la Pena-roja, hi ha l'avenc de la Lloma de Leandra. De vertical curta, té seguides en fractura però amb espais. Són importants els treballs de condicionament, en forma de ribassos que mantenen el sòl. Hi havia entre 15 i 20 persones amagades, amb 7 matalassos on jaure. De que és un bon amagatall hi ha la troballa d'algun indici d'amagaments del Bronze i medievals islàmics.

La Cueva de la Ombría, a Vallat, diuen si va fer d'amagatall a una o dues famílies. La cavitat, oberta en travertins, té zones inestables i molta pols.

A Vilafamés, o potser Sant Joan de Moró ara, l'Avenc és una bona cavitat, tectònica, amb bons espais i racons on passar desapercebut. D'aquesta cavitat es conta que hi havia amagades 8 famílies, gent de Vilafamés i dels voltants. Cada família tenia el seu racó i foguer.

Les coves del Cinglet de la Font de la Gotera, també conegudes per coves de la Gotera, per Vilafranca, foren un amagatall familiar en la guerra. Ací al mot cingle o al diminutiu cinglet els donen el mateix significat que cingla a terres de l'Alcalatén. En aquest cas les característiques del lloc són idèntiques a una cingla tançada, com les de l'esmentada comarca.

Al forat del Boc, a Xert, cavitat menuda i on no cabien més de quatre persones, hi havia amagada una família; la dona estava en estat i en la coveta va tindre un xiquet.

També a Xert parlen d'una cavitat amagatall que hi ha al mas de Posamunt, sense més dades.

De la cova del Molinar es diu que fou l'amagatall d'una família.

Aviació

Amb l'aparició de l'arma aèria en les guerres, la gent utilitza cavitats properes als seus habitatges per a protegir-se; no fa falta que la cova o avenc passen desapercebuts i sols es busca la massa de cobriment que té a sobre.

La Cova, al castell d'Ares, per la seua proximitat a la població va fer de refugi quan venia l'aviació.

La cova Codina, a Borriol, feia de refugi a una família d'un mas dels voltants. Quan sentien l'aviació marxaven a la cavitat, on esperaven que passara el perill.

A Castellfort el forat de la Roca Parda, cavitat curta que passa un roquer de part a part, era utilitzat per a protegir-se, per si venia l'aviació, per gent refugiada al mas de Clara, un poc apartat d'allí. Passaven les nits a les pallasses del mas, però de dia anaven a passar la jornada a la cavitat. Pareix que van tancar amb vegetació, branques i rames, una de les dues boques, pel fred que feia.

Quan venia l'aviació, a Cirat, la gent buscava refugi en unes cavitats properes a la població; segons unes informacions en la Cueva del Pichón, però en altres diuen que es refugiaven en una cavitat pròxima, innominada.

La cova de la Palla, la de la part del Raconet i el Surco, a terme de Culla, era el refugi dels masovers dels voltants quan venia l'aviació.

També a Culla la coveta del Pilaret, sobre la vorera esquerra del Montlleó, feia de refugi als habitants del mas proper.

De gent de Castelló refugiada a Eslida, per fugir dels bombardejos, vam traure una informació que deia que quan venia l'aviació ells buscaven refugi a la cova del Melic, però en

els intents de localitzar-la hem comprovat que el topònim és desconegut en el poble. Potser era un nom posat pels forasters ... La cavitat no estarà massa lluny de les cases.

A Figueroles la cova de la Solaneta, contra la població i ara amb accés per unes cases, va fer de refugi de les gents del poble quan venia l'aviació.

Per terme de Llucena, més avall de la Venta hi ha la cova del mateix nom. Té bones condicions per haver fet de refugi, amb una penetració de 6 metres i una protecció de pedra en sec en l'entrada, però la gent de la Venta no es va amagar en ella i va romandre al mas mentre es va córrer el front, però és molt fàcil que fera de refugi quan venia l'aviació.

A Morella la gent del mas de Julian, quan venia l'aviació, buscava refugi en una cova que hi ha en el bosc (JULIAN, 2006).

Un forat artificial de la Pedrera, a la Pobla Tornesa, feia de refugi a una família quan venia l'aviació.

La cova del Poble, a Rossell, feia de refugi a alguns veïns de les cases properes.

No massa lluny del mas d'en Fabona, a la Serra d'en Galceran, hi ha una cavitat artificial contra el barranc, amb protecció de pedra en sec. En ella es refugiava la gent del mas quan venia l'aviació.

També a la Serra la cova del Cingle va servir de refugi dels masovers dels voltants.

A Xert, contra el mas de la Creu, hi ha un avenc amb un accés curt i una bona sala, que pareix que fou utilitzat com a refugi quan es sentia l'aviació, a més d'amagatall com ja s'ha dit abans.

Animals i coses

Cavitats menudes, generalment no massa allunyades del mas, servien per a resguardar queviures, documents, objectes de valor, etc. Cavitats grans, amb boques menudes o molt amagades en el rocam, es van usar per a que animals de tota mena, bestiar gros i menut, de vegades raberes senceres, passaren desapercebuts als soldats. Un informador ens va dir que el que es volia era que tot passara desapercebut a les tropes, la que passava i la que venia, que totes dues buscaven menjar, roba, coses de valor, etc.

A Atzeneta la cova del Ferrer, pel barranc de Palanca, va fer d'amagador dels matxos d'alguns masos dels voltants, a més d'alguna persona com ja s'ha dit abans.

La cova de la Mina, terme de Benassal però molt pròxima al riu de Montlleó, que fa de ratlla entre aquesta població i Vistabella, fou utilitzada per un masover dels voltants per amagar 30 caps de bestiar, per estalviar les requises. La cavitat té una tanca de pedra en sec que diuen que és d'aleshores.

A Culla, al mas de la Cova de la Palla, tenien els matxos paredats en una cova del barranc. Sense més dades.

També a Culla, al mas de Penyacalba, ens van contar que ells tenien posades coses de valor, queviures, blat, pernils, a més de papers del secretari de Cabanes, de Culla, etc., a l'Avenqueta, a l'indret conegut per l'Arc. La boca de la cavitat, molt menuda, la cobrien amb una argelaga, que controlaven tots els dies i la canviaven sovint per a que sempre estigués verda. Els soldats que passaven contra l'amagatall camí del Montlleó no s'adonaven del forat.

Sobre el topònim la confusió de l'article apostrofat amb la síl·laba inicial fa que es prenga com un mot femení, *la venc*, *la venqueta*. Hi ha un cas d'un avenc amb dues boques, l'avenc de Ferràs o la Solana, a la Serra d'en Galceran, que també es coneix per les Vencs Juntes.

La coveta Fonda, per la zona de la cova Blanca, també a Culla, és un cas curiós ja que malgrat el topònim els mateixos informadors diuen que no té fondària. En ella van amagar blat, però va desaparèixer i no hem aclarit si furtat o menjat pels animalons.

A Llucena d'un dels avencs del Cabeço, pel mas de Bartoll, contaven que va fer d'amagatall d'ovelles; com que la boca de la cavitat és ampla i la vertical curta, diuen si les davallaven per un canyís.

També a Llucena, per enfront de la cova de l'Ocre, hi ha unes cavitats conegudes per les coves del Cabeço, un conjunt de tres. En una d'elles, la que té més lloc, diuen que es van amagar més de 200 ovelles. La cavitat té treballs de condicionament per a fer de tanca ramadera.

També a l'avenc dels Planillars, prop de la ratlla de Figueroles, contenen que es van amagar els animals domèstic d'una família, sense més dades. En l'actualitat la cavitat no es pot visitar, per haver-la obstruït intencionadament.

A Vallat la cavitat fitxada provisionalment com a Ombría-2 serví d'amagatall de materials comprometedors, com carnets, segells, etc. de la UGT. En la visita del 31 de març de 2006 encara vam trobar alguna resta (fig. 6).

Fig. 6. Cueva de la Ombría-2. Restes de material de la UGT.

Las Cuevas de la Cepera, a terme de Vilafermosa, són unes quantes cavitats situades en la cinglera que domina el mas del mateix nom. Una d'elles, que té restes de tanca ramadera, té un forat en un extrem, molt estret, per on es penetra en una cavitat amb prou de lloc i on en la guerra van amagar les ovelles i cabres del mas. El forat es cobria amb argelaga i així ningú es va adonar de l'amagament.

A Vistabella, per la part del tossal de l'Albagés, hi ha una cavitat coneguda per l'Avencàs. Va fer d'amagatall de les ovelles d'uns quants veïns, però un d'ells va prendre por i va traure les seues; va deixar mal tancada la cavitat i van fugir les altres, que van "caçar" els soldats, segur que per a manutenció.

També a Vistabella, contra el Montlleó i en l'eixida del Fossino hi ha una cavitat poc profunda coneguda per cova dels Matxos, per servir d'amagatall als animals d'un mas proper. Els informadors diuen que ara la cova és molt visible, però abans l'amagava molt la vegetació.

La Covarxella, a terme de Xert, és una cavitat amb un accés en vertical curta i una saleta. Contenen que en ella van amagar sobre un centenar de caps de bestiar en la guerra.

També les coves del Molinar foren amagatall dels matxos dels masos dels voltants.

A Xodos, per terres de la Carrascosa hi ha el forat del Llop, cavitat que penetra uns 10 metres, on van amagar animals en la guerra, sense més informació. Quan els maquis el van paredar la gent del mas, amb pedra en sec.

Nota final

Evidentment no ix en l'article tot el que hem conegut sobre el tema en la nostra activitat espeleològica, alguna cosa voluntàriament, per respecte al masover que ja va fer prou amb dir-nos la situació d'alguna cavitat que, per proximitat al mas, ell tenia com a refugi o amagatall i pensava que en el futur podria fer ús d'ella, i en altres per ser alguna dada no confirmada per les prospeccions posteriors i no tindre segura l'existència de la cavitat. I també és segur que més d'una informació s'ha perdut o s'ha ballat la nota, que ve a ser el mateix.

Bibliografia

- ARAGÓN, D. (1997). "Introducción a la Espeleología del Término municipal de Borriol". *BERIG*, núm. 3.
- FERRANDO, A.; ROCA, J. (2006). *Culla: Els noms d'un paisatge. Un repàs a la Toponímia i a la Història*.
- GUARDIOLA, F. (1999). "Les coves i els seus noms". *Informatiu Municipal*.
- JULIAN, F. (2006). *Masos de Morella. Vida i costums en la dena dels Llivis*. Publicacions de la Universitat Jaume I.
- RULL, B. (1967). *Noticario histórico de Onda*.